

Monument, geschiedenis en zorg

Rob Dettingmeijer

Monumenten in Nederland past in de reeks reeds sinds 1940 vervaardigde 'Kunstreisboeken voor Nederland' maar meer nog in de traditie van Dehio en Pevsner. De kunsttopografische reeksen van Georg Dehio, die al in 1912 zijn reeks *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler* voltooide en de reeks van architectuurgidsen voor de counties van Groot-Brittannië, die Nikolaus Pevsner initieerde voor Penguin vanaf 1953, worden ook in de bijdrage van Stenvert, als inspiratie voor het eigen werk genoemd.¹ Ook op andere wijze blijkt vooral het werk van Stenvert wel aanleiding te geven tot een vergelijking met Pevsner. Het is de wil om een standaard te stellen en een bijdrage te leveren aan de omschrijving van de identiteit van een natie.² In deze bijdrage zal de verhouding tussen de ooit gebouwde monumenten en het spreken en schrijven meer dan het handelen centraal staan. Het spreken en schrijven over monumenten en al helemaal het handelen is steeds minder het exclusieve terrein van de architectuurgeschiedenis. Daarna zal ook nog kort aandacht besteed worden aan de veranderingen in perceptie en creatie die monumenten in de meer algemene zin hebben ondergaan.

De nu voltooide reeks geeft net zo duidelijk als de 'eerste Dehio' dat deed en beter dan de reeks van Pevsner een actueel inzicht in de kennis van in potentie beschermwaardige gebouwen. De zeer grote geordende verzameling is daarmee zelf een architectuurhistorisch document dat in de tijd historiografisch alleen maar waardevoller zal worden. Het tweede aspect van 'Dehio' en 'Pevsner' is de mogelijkheid en de praktijk van actualisering. Na het gereedkomen van dit gigantische werk is er een welhaast morele plicht om in de toekomst de actualisering veilig te stellen. Dit blijkt nu al problematisch als we de bijdragen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bij de feestelijke presentatie van de laatste twee delen in de reeks en op de studiedag naar aanleiding van dit heuglijke feit serieus nemen. Het verdient mogelijk zelfs aanbeveling om net als bij de Dehio-reeks deze actualisering tot doel van een stichting te maken.³

Bij de auteurs van deze reeks, misschien het duidelijkst bij Stenvert, is er een nauwe verwantschap met Pevsner waarvan wordt opgemerkt dat "the mainstay (...) of his activities as an historian was his appetite for empirical information and the mapping of our knowledge of the visual World".⁴ Er wordt wel gezegd dat Pevsner na Ruskin de Engelsen anders naar

hun architectuur heeft leren kijken. Dat gebeurde naast de reeks reisboeken door de uitgave van de Penguin Dictionary of Architecture en tenslotte door vanuit 'Engeland' in *An Outline of European Architecture* een beknopt overzicht en afgerond verhaal te presenteren dat voor generaties architectuur- en kunsthistorici als eerste kennismaking voor hun verder te ontwikkelen visie bepalend is geweest.⁵ Ondertussen zullen Nederlanders anders naar de architectuur gaan kijken door de reeks maar ook doordat stijlontwikkeling in een zeer beknopt boekje door Stenvert en Blijdenstein is vastgelegd.⁶ Het wachten lijkt nu op een vanuit Nederlands perspectief geschreven beknopte architectuurgeschiedenis. Maar misschien kunnen en willen steeds meer onderzoekers die niet meer los zien van de ons omringende en omringd hebbende architectonische culturen. Misschien is het tijd voor een nieuwe 'Outline of European Architecture' die probeert samenhang te schetsen maar met gebruikmaking van de tot nu toe vooral nationaal en regionaal en in mindere mate toch ook al typologisch gegroepeerde studies. Dat zou verstandiger zijn dan een bewerking van de voornaamste elementen van deze boeken tot een architectuurgeschiedenis van Nederland. Dan zou namelijk de auteurs kunnen overkomen wat Pevsner

Afb. 1 Onbegrijpelijke niet toegankelijke gevels met combinaties van stijlen en perioden in de geschiedenis die voor de restauratie nooit gezamenlijk zichtbaar waren: Hoek Kromme Nieuwegracht, Achter de Dom, Utrecht (juni 2006, foto auteur)

overkwam toen hij zijn *Englishness of English Art*, publiceerde en in korte tijd vrijwel door iedere criticus zeer negatief werd bejegend.⁷ Toch had Pevsner niet veel meer gedaan dan zijn mening, die nauwelijks verborgen in zijn andere en bejubelde werk al besloten lag, expliciet maken. Onmiskenbaar zal het 'Nederlandse van Nederlandse kunst' als een onweerstaanbare uitdaging gezien worden in het licht van de enorme behoefte die kennelijk bestaat aan Nederlandse identiteit. Voorlopig waagt niemand zich daar nog aan en lijkt na het peilpuntenproject nu eerder gekozen voor het eveneens geen aanspraak op volledigheid makende 'plaatsen van herinne-

SIC SEMPER

In 1775 werd de Oranjesociëteit Sic Semper (Moge het altijd zo blijven) hier opgericht en in 1838 geheel verbouwd. In 1890 vond een algehele nieuwbouw plaats naar een ontwerp in 'middeleeuwse stijl' van P.J. Houtzagers. In 1913 werd de sociëteit opgeheven. Daarna heeft het gebouw vele bestemmingen gehad tot het in 1990 tot appartementen werd verbouwd. Bijzonder zijn de tegeltableaus boven de ramen, die sterk doen denken aan het werk van de Engelsman William Morris, die zijn tegels onder andere in Utrecht liet bakken.

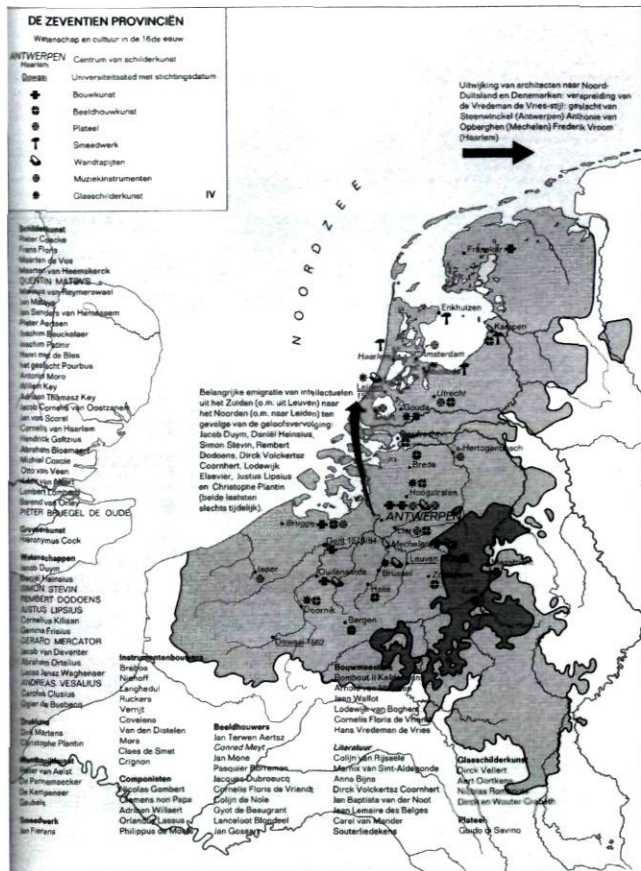
Afb.2 a.b. Hoek Kromme Nieuwegracht, Trans, van Soceteitsgebouw tot woningen, detail en uitleg. Utrecht (juni 2006, foto auteur)

Afb.3 De rij om de hoek van de toegang naar Anne Frankhuis met historiserende fantasielantaarn, Amsterdam (foto auteur, juni 2006)

ring'.⁸ Dat Nederland als cultureel onderscheiden eenheid misschien nauwelijks langer dan een eeuw bestaat maakt dit wel een moeizame opgave. Het is zelfs de vraag of ondanks oranjetrots bij schaatsen, voetbal en 'Dutch Design' de voltooid verleden tijd in de vorige zin niet adequater is.

Het Nederlands architectuurhistorisch onderzoek heeft zeer lang zeer directe banden onderhouden met de nationale monumentenzorg. Het is ironisch om te zien dat juist nu er een selectief overzicht van het gebouwde en nog aanwezige bestand van monumenten is verschenen het recente onderzoek aan de kunsthistorische instituten, bouwkundeafdelingen en het Nederlands Architectuur Instituut zich steeds verder verwijderd van de beschrijving en interpretatie van de concrete objecten. In Groningen en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam gebeurde dit als eerste door een fascinatie met grotere schaal, een grotere mate van abstractie en meer nadruk op de theorie. Dit hield nog enigszins verband met een stroming binnen de Rijksdienst en de monumentenzorgafdelingen van de grotere steden om minder restrictief per individueel pand te werken, maar meer nadruk te leggen op het ontwikkelen van een visie op de totale gebouwde omgeving en het beheer daarvan. Ook de ontwerpgerichte analyse van historische gebouwen en steden aan de ontwerpopleidingen zou nog verklaard kunnen worden vanuit deze ontwikkeling

Afh.4 De Nederlanden in de 16e eeuw (herkomst Kleine Winkler Prins, 2, IV)

die steeds meer leidt tot het combineren van welstand en monumentenzorg. Goede architectuur zou immers kwaliteit moeten tonen en onderscheid in het verleden, het heden en de toekomst zou dan niet relevant behoren te zijn. Opvallend daarbij was wel dat bij die analyses vaak de fascinatie voor internationaal bekende monumenten en ensembles minstens zo belangrijk gevonden werd dan een onderzoek naar de eigen traditie. In ieder geval werd afgezien van één samenhangend lineair verhaal met één dominante stijlontwikkeling.⁹

Maar ook de schijnbare vanzelfsprekendheid van de natiestaat als ordenend principe bij architectuurhistorisch onderzoek werd voorzichtig aan de orde gesteld bij de Universiteit Utrecht en de Katholieke Universiteit Leuven. Het onderzoek naar de 17de en 18de eeuw in de Nederlanden wil dan ook de constructie van de tegenstelling land van Rembrandt en land van Rubens niet meer accepteren. Nieuw is dit niet geheel want ook historici hebben meermalen geprobeerd tenminste de geschiedenis van Nederland en België gezamenlijk te behandelen. Heel mooi wordt deze problematiek ook getoond door twee kaarten in de Kleine historische Winkler Prins, die wel al Nederland en België gezamenlijk maar nog vrijwel totaal gescheiden behandelt.¹⁰ Al snel is ook bij het Nederlands Vlaamse project besloten bij vrijwel alle deelonderzoek-

Afh.5 De Nederlandse regio's in de 13de en 14de eeuw (idem XVII)

ken tot afzonderlijke behandeling van de onderwerpen in de Zuidelijke respectievelijk Noordelijke Nederlanden en het wachten is nog op de binnenkort verschijnende synthese in boekvorm.¹¹ Er zijn al nieuwe projecten gestart, die de invloed vanuit de Nederlanden op bijvoorbeeld het noorden en oosten van Europa willen onderzoeken. Deze onderzoeken blijven toch erg vanuit het eigen centrum naar de periferie gedacht. Het proefschrift van Palmaerts (zie de bespreking elders in dit nummer) probeert een stap verder te gaan. Vanuit een schets van het eclecticisme in de gehele Europese maatschappij, de filosofie en de kunsten spitst hij zijn onderzoek toe op een aantal elementen in de Franse architectuurtheorie en geschiedschrijving om uiteindelijk te besluiten met de 'casestudie: het eclecticisme in België en Nederland'.¹² Het is moeilijk om dergelijke ontwikkelingen binnen het vakgebied van de architectuurgeschiedenis nog te koppelen aan nationale verkenningen van het bestand aan gebouwen hoewel ook in *Monumenten in Nederland* gezocht wordt naar een context. Dat geldt dus zelfs binnen een vrij nauwe omschrijving van het vak 'architectuurgeschiedenis'. In de reeks wordt dit aspect ingeleid in een hoofdstuk 'Stijl en verschijningsvorm' en 'materiaal en constructie'.¹³ Dat laatstgenoemde hoofdstuk lijkt echter meer samenhang te vertonen met het naar emancipatie ten opzichte van de architectuurge-

schiedenis strevende bouwhistorie dan met de architectuurgeschiedenis zoals die zich nationaal en internationaal ontwikkelt. Het 'kunsthistorische deel' besteedt verreweg het grootste deel van de inleidingen aan stijlbeschrijvingen die vrijwel synchroon lopen met de twee edities van het boekje *Bouwstijlen in Nederland*.¹⁴ Zo krijgt in het deel Utrecht eclecticisme nog geen plaats in een tussenkopje, wat wel het geval is in het deel Noord-Holland. Toch wordt de term meer als een verzamelbegrip naast de neo-stijlen behandeld dan als een vorm van radicaliteit en moderniteit zoals dat voor Van der Woud en Palmaerts geldt. Vergelijking van wat verstaan wordt als 'verschijningsvorm' tussen het eerste en het 'vooraatste' deel laat zien dat er steeds strikter kwalitatief naar morfologie en functietypen gekeken wordt en het belang van het schetsen van meerdere min of meer autonome ontwikkelingen minder wordt geacht. Zo is er bij Utrecht nog sprake van drie begrippenparen: intentie en verwatering; bovenstroom en onderstroom; traagheid en verpakking. In het deel Noord-Holland wordt intentie en verwatering vrijwel gelijkgesteld aan bovenstroom en onderstroom en wordt traagheid en verpakking zelfs niet meer genoemd. Het is natuurlijk de vraag of de intentie van verandering van verschijningsvormen, die bewust door ontwerpers en opdrachtgevers wordt nagestreefd, wel altijd in de kunstgeschiedenis hoger moet worden aangeslagen en of het spreken van 'verwatering' wel een term is die recht doet aan de gecompliceerde wijze waarop soms en vaak in originele gemuteerde vorm, bewuste veranderingen in het alledaagse bouwen worden overgenomen. De verhouding tussen de onderstroom, misschien is het beter te spreken van de ontwikkelingen op de lange duur, tot de incidenten van de plotselinge vormverandering liggen gecompliceerder. Zeker wanneer constructie, materiaalgebruik en beschikbaarheid en economie in meer algemene zin bij de beschouwing betrokken worden of tenminste worden vermeld, zoals nog wel in de eerste delen gebeurde. Slechts vermelden dat er naast de keurig in de stijlhokjes passende architectuur ruime aandacht aan een 'onderstroom' is besteed omdat 'het gros van de gebouwde omgeving tot die categorie' behoort is te bescheiden. Zelfs al worden van de 'bovenstroom' meer foto's en plattegronden opgenomen dan nog is in de reeks heel veel uniek materiaal verzameld dat de noodzaak onderstreept om een andere multi- zo niet interdisciplinaire beschrijving van de gebouwde omgeving verder te voeren. Misschien zouden daartoe in de toekomst de hoofdstukken geschiedenis, regio en (stijl en) verschijningsvorm door één auteur geschreven moeten worden. Dan zou bij verschijningsvorm ook veel meer het begrip type in een ruimere zin dan functietype behandeld kunnen worden. Bij bouwkunde is daar misschien meer de neiging toe dan bij kunstgeschiedenis.

Belangrijk is dat kunsthistorici en architecten steeds meer in gesprek raken en dat ook in nog wijder kring van andere historische, geografische en sociaal-wetenschappelijke disciplines steeds meer bereidheid blijkt tot samenwerking. Daarbij moet niet gelijk gestreefd worden naar een totaal geïntegreerd verhaal, maar zou eerst gekeken moeten worden welke vragen aan architectuurhistorici gesteld zouden kunnen worden

Afb.6 Toeristen in San Gimignano, Italië, september (foto auteur 2006)

door andere disciplines en andersom.¹⁵ Er zijn twee trends aantoonbaar naast de al geschetste ontwikkelingen: een beweging vanuit de kunstgeschiedenis naar de ontwerpende disciplines toe en een beweging naar de geschiedenis. Minder duidelijk dan wel vrijwel afwezig is een gesprek tussen de toch nog heel erg sterk kwalitatief gerichte kunstgeschiedenis en de toch meer met de kwantitatieve methoden verbonden archeologie. Die uitdaging is met de vorming van de nieuwe Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten duidelijk aanwezig en het is te hopen dat die niet alleen via de intermediair van het moeizame begrip cultuurlandschap zal verlopen.¹⁶

Op dit ogenblik lijkt de scheidslijn tussen de praktijken van Monumentenzorg en de architectuurgeschiedenis vooral te bestaan uit de vrijwel uitsluitende gerichtheid van de monumentenzorg op het overgeleverde en dus nog zichtbare erfgoed en de steeds meer op de onzichtbare verbanden gerichte kunstgeschiedenis. Ieder willekeurig plaatje van welke omgeving maar vooral gerestaureerde omgeving is onderdeel van de geschiedschrijving. De meeste mensen zullen zonder toelichting niet weten wat ze zien laat staan dat ze kunnen bepalen wat van het historisch overgeleverde vaak vrij recent ingrijpend van aanzien, gebruik en soms zelfs constructie is gewijzigd. Het onzichtbare met taal en tekens zichtbaar maken zal dus niet alleen de taak zijn van de tak 'archeologie' van de nieuwe rijksdienst, maar kan ook de verbinding tussen architectuurgeschiedenis en monumentenzorg blijven vormen.

We komen daarmee op twee aspecten die niet los van een 'kunstreisboek' gezien kunnen worden. Ten eerste is daar het begrip 'de blik van de toerist'. Ten tweede maar niet minder belangrijk is de kwestie van de plaats van herinnering die nauw verweven is met het teken van herinnering. Het is onmiskenbaar dat de politiek mede zo niet voornamelijk belangstelling heeft voor Monumentenzorg als het gaat om bevordering van het toerisme. Daarnaast is er in de sociale wetenschappen steeds meer belangstelling gekomen voor het nog steeds groeiende toerisme. Vaak beperkt zich dit tot het omschrijven van het staren in plaats van waarnemen laat staan interpreteren van zijn omgeving door de toerist. Betere

studies hebben ook aandacht voor andere aspecten. Zo is er een enorme informatiedichtheid gegroeid ten opzichte van de periode van het elitetoerisme met slechts de vrijwel uitsluitend talige toelichting van bijvoorbeeld de Baedacker. Nu is in de periode voor en na het bezoek het visuele aspect door foto en video enorm toegenomen. Tijdens het bezoek lijkt dat aspect juist aan waarde in te moeten winnen, omdat de toerist steeds meer wordt toegesproken door deskundige (audio)gidsen. Het lijkt erop dat consumenten van kunst en monumenten steeds minder ontdekken en steeds meer bevestigd moeten worden in wat ze verwachten te zien en hopen verklaard te krijgen over de ander.

Plaatsen van herinnering lijken zo gemaakt te worden, maar wat wordt er nog herinnerd wanneer vrijwel volledig op het gemaakte beeld binnen het gekozen kader wordt vertrouwd? Het is een wezenlijk verschil of het te nemen beeld een uitsnede is van een plek die verweven is met een door een internationaal collectief gedragen herinnering aan bijvoorbeeld een dagboek van Anne Frank of speciaal ter herinnering is vervaardigd, zoals bijvoorbeeld het torenmonument van de architect Dudok op de Afsluitdijk. Beide vormen een illusie van concreetheid en eenduidigheid. In het geval van het Anne Frankhuis is het claustrofobische misschien nog wel temidden van een toeristenstroom te beleven, maar bomen groeien en sterven, steeds meer moet van slijtage gered worden of zelfs

gekopieerd worden en steeds meer accommodatie moet voor de wassende stromen gemaakt worden en steeds fellere producten moeten verkocht worden om de herinnering van wat steeds minder beleefd kan worden levend te houden. Dit voorbeeld kan verder goed aantonen dat er ook een groot verschil is in gebruik en prioriteit van zo'n bezoek tussen een Amerikaans-Joodse, Duitse en Amsterdamse toerist.

Ruimten en monumenten kunnen dus geheel verschillend door verschillende groepen beleefd worden. Een mooier voorbeeld is misschien het verschil aan beleving tijdens bezoek aan een 'Hollands Fort' door een premier die trots is op de Gouden Eeuw of door een Afro-amerikaan die op zoek is naar zijn roots. In dit geval kunnen die zo verschillende wijzen van beleven nog samenkomen en leiden tot de restauratie van een Ghanees historisch monument.¹⁷ Soms is de beleving van ruimten of objecten zo verschillend dat heftige conflicten het gevolg zijn en plaats en vorm van gekozen tekens de tegenstellingen nog verscherpen. Monumenten ter herinnering aan, of juist aanklacht tegen de slavernij of viering van de afschaffing, laten zelfs in de naamgeving al voor dat er vormgegeven is de verschillen in beleving en urgentie tussen verschillende bevolkingsgroepen duidelijk aan de oppervlakte komen. Wat verder weggijken en enige afstand nemen van de Nederlandse discussie in deze kan nog meer aantonen. In Savannah is pas in 2002 een 'Slavery Monument' onthuld na jaren van zeer heftige discussies.¹⁸ De geëmancipeerde en geïntegreerde 'gekleurde bevolking' droeg aanzienlijk bij in de kosten en was trots op het monument en de prominente plaats aan de drukke promenade langs de rivier. Wel werd tot op ieder woord op het monument en over de voorstelling een heftige discussie gevoerd. De voorstelling toont een paradox, omdat er een braaf zwart kerngezin wordt voorgesteld, terwijl de slavenhouder en slavenhandel nu juist de monogame permanente gezinsstructuur zoveel mogelijk tot eigen gewin wenste te verstoren. Een gegeven dat volgens velen tot op de dag van vandaag gevolgen kent.

Afb. 7 Slavery Monument, Riverfront, Savannah Georgia, V.S., 2002 (mei 2006, foto auteur)

Afb. 8 Timmy Gadson & friends, Black Holocaust Memorial, Pricestreet, Savannah Georgia, V.S. (mei 2006, foto auteur)

Nu is het bronzen object ingesleten in het stadsbeeld en alleen toeristen staren er nog naar. Heel anders is het aan de grens van een armenwijk waar ook een monument is opgericht. Dit markeert met geluid en in beeld de grens van de wijk. Het is letterlijk de plek waar de toegang gecontroleerd wordt door jongeren en gebruik van de term 'Holocaust' heeft zelfs tot pogingen tot aanpassing en verbod door de autoriteiten geleid. Maar de reeks van manifestatie en provocatie is doorlopend gewijzigd en wijzigend. Steeds worden nieuwe delen toegevoegd, muziek veranderd, oude delen verwijderd. Er is niet één monument maar een continue stroom van associaties en bijbehorende vormen en klanken.

Het besef van het verschillend beleven van geschiedenis en van ruimten en vormen is een uitdrukking van de verschillende belangen van verschillende groepen. Dat geldt voor monumenten in de engere zin en gecompliceerder maar niet minder sterk voor monumenten van geschiedenis en kunst. Zij die de macht hebben om te behouden of te vernietigen veranderen daarmee elementen om onze herinneringen te verankeren. De discussie daarover en de pogingen om die macht te delen hangt nu nog te vaak af van min of meer toevallig ontstaande actiegroepen of belangenverenigingen. Een aanzet van kennis van het totaal, zoals dat nu in de serie Monumenten in Nederland voor ons ligt, is een eerste voorwaarde voor discussie over behoud en vernieuwing en misschien zelfs tot meer deling van de macht om te behouden of te vernietigen. Dat zou de eerste zorg van de monumentenzorg moeten zijn.

Noten

- ¹ G. Dehio, *Handbuch deutschen Kunstdenkmäler*, Leipzig 1905-'07 tot heden aangevuld en in nieuwe subdelen verschenen; N.Pevsner, *Buildings of England*, London 1953 tot heden.
- ² D. Arnold, *Reading Architectural History*, London, New York 2002, Chapter 'the Illusion of Inclusion: the Guidebook and Historic Architecture', 173 – 198.
- ³ Wissenschaftliche Vereinigung zur Fortführung des kunsttopographischen Werkes von Georg Dehio, e.V. en de Vereinigung der Landesdenkmalpfleger in der Bundesrepublik Deutschland delen de verantwoordelijkheid voor de uitgaven en de actualiseringen.
- ⁴ Arnold, op.cit. n.2, 184.
- ⁵ J. Flemming, H. Honour, N. Pevsner, *The Penguin dictionary of Architecture (and Landscape Architecture)*, London etc., 1966 e.l.; N. Pevsner, *An Outline of European Architecture*, Harmondsworth 1943 e.l.
- ⁶ R.K.M. Blijdenstijn, R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland (1040 – 1940)*, Utrecht, Antwerpen 1994; 2e druk Nijmegen 2000.
- ⁷ N. Pevsner, *The Englishness of English Art*, London 1956, met antwoord op deel kritiek: 2nd ed., Harmondsworth 1964.
- ⁸ H.L. Wesseling (hoofdredacteur), *Plaatsen van Herinnering*, 4 delen, Amsterdam, *Nederland in de Oudheid, Middeleeuwen en vroegmoderne tijd; Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw; Nederland in de Negentiende eeuw; Nederland in de twintigste eeuw*, 2005-'07.
- ⁹ Het laatste inhoudelijke overzicht van architectuurhistorisch onderzoek in Nederland is al weer tien jaar oud: 1986, 6, thema: Onderzoek architectuurgeschiedenis in Nederland/ Research in Architectural History, gevolgd door opnieuw een themanummer *Archis* 1998, 10. De bibliografie van architectuurhistorische publicaties (2000 – 2005, S.I., 2006) van de Vereniging van Kunsthistorici is met de inleiding van F. Schmidt een aanvulling. Zie voor een perspectief uit Bouwkunde Universiteit Delft: *Oase* 69 (2006) Posities/Positions, gedeelde gebieden in historiografie & ontwerp/ Shared Territories in historiography & Designing.
- ¹⁰ M. Baelde et al, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden, deel 2, Noord en Zuid in de Nieuwe Tijd (van ca. 1500 tot 1780)*, Amsterdam, Brussel 1977, illustraties IV; IXVII. Zie voor een overzicht van historische kaarten en de continuïteit van het denken over het bijeenhoren van de Nederlanden: J. Roegiers en B. van der Hert (red.), *Eenheid op papier. De Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I, Leuven* 1994. De conclusies van het Vlaams-Nederlandse architectuur historische onderzoek zullen april 2007 gepresenteerd worden.
- ¹¹ Zie voor een compacte samenvatting van de historische wortels en de actualiteit van deze kwestie: J. Delwaide, *De imagined community en wij Vlaanderen, Nederland en Europa*, in K.Koch en P. Scheffer (red.), *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit*, Amsterdam 1996, 239 – 271.
- ¹² G.J.P. Palmaerts, *Eclecticisme. Over moderne architectuur in de negentiende eeuw*, Diss. Vrij Universiteit Amsterdam / Rotterdam 2005.
- ¹³ De vergelijking is gebaseerd op de gelijkkluidende hoofdstukken in C. Kolman et al, *Monumenten in Nederland. Utrecht, Zeist, Zwolle* 1997, 21 – 38; R. Stenvert et al, *Monumenten in Nederland. Noord-Holland, Zeist, Zwolle* 2006, 22 – 45.
- ¹⁴ Bijdenstein, Stenvert, op.cit. n. 6.
- ¹⁵ Nancy Stieber gaf als hoofdredacteur van de *Journal of the Society of Architectural Historians (JSAH)* van 2003 tot en met 2006 belangrijke stimulansen. Zie in het bijzonder: *JSAH* 2003, juni en *JSAH* 2005, december over de intersectie tussen architectuurhistorische methoden en andere disciplines en lessen die architectuurhistorici daaruit trekken om in haar laatste nummer, *JSAH* 2006, maart, juist wetenschappers uit de geschiedenis van de wetenschap, de vroege moderne geschiedenis, Europese en Amerikaanse sociale wetenschappen, hedendaagse geschiedenis, landschaps geschiedenis, culturele landschapsgeschiedenis, geschiedenis van de technologie en visuele studies uit te nodigen om vragen aan architectuurgeschiedenis vanuit de behoefte van hun vak te formuleren.
- ¹⁶ R. Schein, *Cultural Landscape Studies. Reception and the Social Mediation of Meaning*, in *JSAH* 65 (2006) 1, 17-18, met nadere literatuurverwijzing.
- ¹⁷ Veel deelstudies over toerisme en erfgoed met verdere literatuurverwijzing in: Al Sayyad (ed.), *Consuming, Tradition, Manufacturing Heritage. Global Norms and Urban Forms in the Age of Tourism*. Aldershot 2001.
- ¹⁸ D.H. Alderman, *Coastal Heritage as a Contested Landscape: the Politics of remembering slavery in Savannah, Georgia*, in *Proceedings of the 14th Biennial Coastal Zone Conference*, New Orleans, Louisiana, July 17 – 21, 2005, met overzicht over het debat en verdere literatuur over de politiek van behoud en laten verdwijnen van de architectuur van slaven en vrijgelatenen. Zie ook An., *Abigail Jordan Led Effort to Erect Monument to Slaves in Savannah*, www.coe.uga.edu/coenews/2004/Jordan_Monument.htm geraadpleegd oktober 2006 en Controversy over a slavery monument, *blink black information link*, 30 mei 2002, www.blink.org.uk geraadpleegd juli 2006.